

подчертава връзката му с конкретната общественно-историческа действителност, отделя много по-голямо внимание на личните му душевни преживявания и чувства.

Евтимиевото въздействие върху Цамблак може да се открие и в умението на последния да актуализира творбата си, да ѝ придаде съвременно звучене. Чрез цялата си похвала за Киприан той утвърждава актуалната и така необходима за XIV—XV в. идея за племенно родство и духовна близост между българи и руси. Разбира се, тъкмо тази идея прави творбата общественно значима и днес и я нарежда между най-ярките прояви на българо-руските литературни връзки не само през XIV—XV в., но и през цялото Средновековие.

И в композиционното оформяне на „Похвално слово за Киприан“ може да се открие школовката на Цамблак в произведенията на учителя му Евтимий Търновски и особено в похвалните му слова. За последните П. Динеков отбелязва, че „по своя състав и композиция те представят ново явление в българската средновековна литература“¹⁸. Евтимиевите похвални слова стоят твърде близо до житията поради по-разгърнатото повествование за събития от конкретната действителност. Биографичните данни за светеца не са синтезирани само в началото на произведението, както е в похвалните слова на Климент Охридски, а са разпръснати в цялата творба. Докато в композицията на Климентовите слова ярко се открояват две части — биографична и патетична, хвалебствена, то похвалните слова на Евтимий Търновски изцяло са издържани във висок панегиричен дух и те са по-единни, по-цялостни в композиционно отношение. Тези особености на похвалните слова на създателя на Търновската книжовна школа Евтимий се откриват и в похвалните слова на най-ревностния му и талантлив последовател Григорий Цамблак. Ако се направи, макар и най-обща съпоставка между Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ и похвалните слова на Климент Охридски и на Евтимий Търновски, ще се установи, че то стои много по-близо до Евтимиевите, отколкото до Климентовите слова.

Разбира се, съществуват и някои моменти, които отличават Цамблак от учителя му и го характеризират като истински творец. Той проявява по-голяма свобода при композирането на творбата си, разчупва отчасти гръко-византийския шаблон, вмъква нови моменти в нейната постройка. Цамблак изоставя напълно така характерния за композицията на Евтимиевите похвални слова обширен увод, в който се разкрива ползата от прослава на светците. Още с първото изречение той насочва вниманието към главния предмет на своята творба и разкрива вълнуващите го чувства, сполетели го при загубата на Киприан: „Настояще бо и сѣ нам пострадахъ, о дръснъ, еже пострададохом. Его же въ скорбныхъ мно ничтож(е) (н)но лютьнше. Что бо и бѣдетъ нно въ нже печалю, касанихъ са съвѣдцю, таковыя тѣсноты равно?“

При организацията на художествения материал в творбата Цамблак проявява по-голяма склонност от своя учител към детайлите, към подробностите, към отделни моменти на случки и събития. Интерес в това отношение представят споменатото писмо, с което Киприан поканил своя племенник да му гостува в Москва, съобщението за ограбването на Киприан при преминаването на река Дунав, сцената на посрещането му от търновци, сърдечната среща между двамата велики духовници Евтимий и Киприан, благославянето на съгражданите му, личната благословия над малкия Григорий, вестта за Киприановата смърт. Тези епизоди придават в най-голяма степен конкретност и истинност на изложението. За последното твърде много допринася и по-широко застъпеното конкретизиране на географските названия. Така например Цамблак уточнява, че именно на река Истър (Дунав) Киприан е бил ограбен от някакъв народ, че тъж-

¹⁸ История на българската литература. Т. I. Старобългарска литература. С., 1963, с.301.

ното известие за неговата смърт го срещнало на река Неман, протичаща през Литва, че всички пътища на Московията заплакали при загубата на руския духовен водач, и т. н.

Изключително важна роля в композиционното изграждане на Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ играят автобиографичните моменти. Те са своеобразни композиционни стожери, свързващи звена между отделните епизоди на творбата. Трябва да се отбележи, че те не са концентрирани на едно място, а са разпръснати в цялото произведение и са негови опорни точки. Като главни опорни пунктове от автобиографичното естество в изложението могат да се посочат три момента — съобщенията на Григорий Цамблак, че неговото отечество е родило Киприан, че сам той го е виждал в детските си години и че Киприан е брат на баща му. Дори се забелязва известно градиране на тези моменти, около които са изградени по-малки или по-големи епизоди.

За композицията на „Похвално слово за Киприан“ е необходимо да се отбележи още една важна особеност, която по същество е новаторска. Това е наличието на масови сцени, при чието разкриване Цамблак се показва безспорно като опитен и изкусен майстор. Само човек, обладаващ Цамблаковия литературен талант, със сърце, изпълнено с носталгия по поробеното отечество, може и след тридесет години живо и пластично да възпроизведе оня паметен за търновци ден на 1379 г. Картина на Киприановото посрещане в Търново е жива и ярка, изпълнена с динамика. Това е най-хубавият епизод в творбата, който разкрива изключителното писателско умение на автора и го представя като истински писател-художник. По ярко нарисваните масови сцени „Похвално слово за Киприан“ напълно резонира с най-хубавите произведения на Григорий Цамблак — „Похвално слово за Евтимий Търновски“ и „Житие на Стефан Дечански“.

Умело и майсторски разработената литературна форма, стройната композиция, блестящият пищен език и стил на Цамблаковата похвала за Киприан потвърждават мнението на известния негов биограф и ценител А. И. Яцимирски, че Григорий Цамблак може да се постави „наравно с църковните отци от епохата на най-големия разцвет на християнското ораторство като изкуство“¹⁹. Ето неговата възторжена оценка за този средновековен български писател: „Физиономията на Цамблак като писател не се поддава лесно на определение, него е невъзможно да наречеш оратор-моралист или аскет, оратор-догматик или полемист, оратор-публицист или социолог. Той е оратор-художник в пълния смисъл на този термин, винаги поет-лирик, който се ползува от всичко, което за неговия поглед е красиво и възвишено само по себе си, което е отбелязано с печата на убедителна величавост и пълна мощ.“²⁰

Необикновеният литературен талант на бележития писател от Търновската книжовна школа Григорий Цамблак се потвърждава преди всичко от факта, че много моменти от похвалата му за Киприан не са загубили своята емоционално-въздействаща сила близо шест столетия след произнасянето им от църковния амвон. Като плод на истинско творческо вдъхновение с умело изградения образ на главния герой, с вълнуващото описание на Търново и търновци, със сърдечния си лиризм и ценните биографични вести за автора си Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ не е загубило своето историко-литературно значение и днес. А известно е, че времето е най-сигурният критерий за художествената стойност на едно произведение.

¹⁹ А. И. Яцимирский. Из истории славянской проповеди в Молдавии. СПб., 1906, с. СII — CXLIII.

²⁰ Пак там, с. LXXXI — LXXXII.

При характеризиране стила на един писател от Търновската книжовна школа трябва да се имат пред вид разбиранията на Евтимий за езика, които заплягат в неговата реформа. Според него словото играе първенстваща роля при опознаване на света. Да се познае една вещь това значи тя да се назове с определена дума. Или думата — това е самото явление. Според Евтимий Търновски думата трябва да предизвиква същото чувство и настроение, каквото самият назван предмет или явление. Оттук и голямото внимание, което той и неговите последователи отреждат на словото, езика на художествените произведения. Затова творбите им издават изискан вкус към употребяваните думи, изрази, словосъчетания и т. н. и са образци на новия стил в агиографията — витийния. Той е в тясна зависимост от принципите на роденото във Византия през първата половина на XIV в., а след това пренесено и в България ново религиозно-философско учение — исихазма. Изключително благотворното въздействие на исихазма върху литературата най-добре личи в книжовната дейност на Евтимий Търновски и на всички писатели от създадената под негово ръководство Търновска книжовна школа.²¹

Като последовател на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак не само прокарва в своите произведения религиозните, нравствените и философските възгледи на исихазма, но усвоява и свързаните с него принципи на т. нар. висок, витиен стил в литературата. На него се създават и някои забележителни творби във византийската агиография, от която несъмнено самият Евтимий се е учил. Произведенията на византийските писатели-исихасти патриарх Калист и патриарх Филотей, автори на жития за най-ревностните последователи на исихазма Григорий Синаит, Теодосий Търновски и Григорий Палама, безспорно са били познати на всички представители на Търновската книжовна школа. Те подхващат и доразвиват както най-добрите традиции на родната литература, утвърдени в произведенията на писателите още през „златния век“ — Климент Охридски, Йоан Екзарх, Константин Преславски — така и традициите на съвременната им византийска литература и създават забележителни произведения на новия панегиричен стил.

В своя доклад „Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России“ пред Четвъртия славистичен конгрес в Москва видният съветски медиевист акад. Д. С. Лихачов говори за три вида литература през Средновековието в зависимост от стила: литература на висок стил (жития, църковно-панегирични произведения, поучения и др.); литература на среден стил (обхваща жанровете, близки на деловата писменост — летописи, исторически повести, описания на пътешествия и др.) и литература на нисък стил (сатирически произведения и произведения на разговорен език).²² Явно е, че според тази класификация Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ принадлежи към литературата на висок стил. Към него принадлежат и похвалните слова на неговия духовен наставник и учител Евтимий Търновски.

Езиковите и стилните особености на Евтимиевите и Цамблаковите похвални слова са в тясна зависимост от жанровата им специфика, от тяхното предназначение и художествена функция, от мнoгoгoлeдa на писателите и от техните творчески задачи. Като произведения, възникнали с цел да бъдат произнасяни устно пред слушатели, върху които трябва да оказат определено емоционално и идейно

²¹ Л. Войсилов. Исихазмът и Търновската школа. — Философска мисъл, 1968, кн. 5, с. 73—81.

²² Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — В: Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. АН СССР, 1960, с. 116.

въздействие, те принадлежат към тържествената реторическа проза. Затова те носят всички черти на ораторската реч. За нея са характерни лиричният патос, поетичните фигури и изрази, приповдигнатият тон. На реторичния стил са присъщи авторските обръщения, емоционалните възклицания, реторичните въпроси, хомологичните форми, изразителните антитези, красивите сравнения, образните метафори, цветистите епитети, честите повторения — изобщо всички езикови средства, които придават на стила изящество, художественост, пищност. Всички те се срещат в изобилие в произведенията на Евтимий Търновски, заради което той се смята за един от най-големите оратори-писатели и майстори на поетичния стил в историята на старобългарската литература.²³ Но те са характерни и за стила на неговите последователи.

Като своя учител Евтимий Търновски и Григорий Цамблак е извънредно голям привърженик на реториката. В своето „Похвално слово за Киприан“, което навярно лично е произнесъл пред слушателска аудитория, той се разкрива като блестящ оратор. Честите, нелишени от патос обръщения на Цамблак към слушателите му руси са стилистичен ораторски похват, чието предназначение е както да поддържат будно вниманието, така и да засвидетелствуват отношението на проповедника към слушателите. Още първото изречение на словото е адресирано към тях: „Настояше бо и сѣ нам пострадахъ, о дръшн...“ На друго място пак възкликва: „Въсте бо возлюбленнѣи, колко бѣды пвдѣхъ...“ Пристъпвайки към разказа за срещата си с Киприан, авторът отново иска да привлече вниманието и събуди интереса на слушателите си: „Въсте же(е) и вы, възлюбленнѣи, егда великое сѣ видѣхомъ сокровище...“ А когато си спомня вдигнатите Киприанови ръце над главата му за благословия, чувствата отново избликват в горещо обръщение: „Тогда великое сѣ свѣтло видѣхомъ, братне, и с(в)ѣщ(е)ныя оны рцѣ нашенъ коснѣша с(а) глабѣ...“ Колкото и тези обръщения да са издържани в духа на църковно-религиозната етика, в устата на българина Цамблак, произнасящ похвала също на българин, но пред руски слушатели, те имат и известен конкретен смисъл.

Стилистичните фигури са в тясна зависимост от чувствата на авторите към предмета на художествено изображение. Искрените чувства на Григорий Цамблак, възторгът му от величието на сънародника му Киприан от съзидателното му културно дело в полза на друг славянски народ, неизмеримата горест от загубата му намират израз също в словесни тиради от реторични въпроси и възклицания, които изобилствуват в „Похвално слово за Киприан“. Една от тях е построена като традиционното облажаване частите на тялото: „Гдѣ око, н(е)б(е)сное зрачѣе, еже томъ дарова б(о)гъ кж пвстыни еше свѣш? Гдѣ рхо, б(о)ж(е)ственаго гл(а)са послащѣющее? Гдѣ языкъ онъ истиннынъ и еретикымъ страшнынъ? Гдѣ сладкаа чина тишина? Гдѣ встнамъ свѣтлоє склбеленіе, бл(а)г(о)с(л)о(в)еніемъ явлѣемое? Гдѣ десница мног(о) бл(а)гословѣаемаа? Гдѣ свѣтлоє вно ядрѣно д(оу)ха, корабль вашег(о) жителства, сътворяющее тихо преплавати житнскыя волны? Гдѣ извѣстное д(оу)шамъ кормло, нмъ же(е) вѣзмѣщенна языческаа бестр(а)стно прехождааще? Гдѣ непреложное развѣмъ втврженіе, нмъ же всакъ страхъ втгонааще? Гдѣ довернъ корымчѣи, нже вашег(о) вма корабль къ н(е)б(е)сѣмъ направлааше?“ Многобройните реторични въпроси в тази тирада издават градиране на чувството. Тяхното предназначение е да поддържат интереса на слушателите. Анафората на местоимението „Гдѣ“

²³ Цв. Вранска. Стилини похвати на Патриарх Евтимий. — В: Сб. на българската академия на науките и изкуствата, кн. XXXVII — 2, С., 1942, с. 118.

в началото на всяко изречение придава своеобразна ритмичност на речта. Освен това, произнесени с повишен емоционален тон, те спомагат на автора да създаде емоционална атмосфера, която най-добре може да въздейства на слушателите му и да извика у тях чувство на умиление и благоговение пред светостта на Киприан. По този начин Цамблак култивира и определени християнски чувства у речите.

Значителен емоционално-действен заряд притежава и следната словесна тирада от възклицания и реторични въпроси, в които с великолепно поетични метафори, епитети и сравнения Григорий Цамблак разкрива покрусата си след смъртта на Киприан: „Но что постраждѣ? Како ѿзыкъ понѣждѣ къ савѣнїю словѣ, ѿкоже нѣкымѣ тажкымѣ окоуамѣ, бѣдоу окоуаннын? Како штевѣ оуста, безгласнем содрѣжнмаа? Како же ли възрю д(оу)шевнымѣ чинма, тмн бѣды покровенѣ? Кто ми разрѣшнѣ мрачнын и глѣбокїи сен облакѣ вѣра, пакы вѣт ясноты свѣтаѣ покажете смнренїа зарю? Какѣ ж(е) и воспѣеть зарѣ свѣтнаѣ нашѣмѣ зашѣдшѣ?“ Подобни необикновено експресивни тиради се срещат още на редица места в творбата. Те звучат като искрени изповеди на автора пред слушателите. Отличават се с необичайна ритмичност, за което допринасят характерните и за Цамблаковия стил единоначалия: **како, гдѣ, тогда** и др.

Особена емоционалност на Цамблаковата похвала за Киприан придават авторските възклицания, които внасят субективизъм в изложението. По повод на известието за Киприановата смърт, срещнало и поразило Григорий, когато вече бързал да се отзове на поканата му и да го посети в Москва, той с неподправена мъка и искрено страдание възкликва: „**В ненадѣжнаго(о) гл(а)са струѣ подобно коснѣшаго(о) са ср(ъ)дцю, в ѿдѣ раствореннаго(о) възвѣщенїа сквозѣ бшн вѣлаѣшаго са ко внотренмаа!** Споменът за невъзвратимата загуба е най-честият повод да се отронят такива покъртителни стонове от устата на Цамблак като „**О злыа тмы, вѣсток свѣтнаа не вповающен!**“ или „**Мое творѣ жалостное снѣ пѣнне!**“

Писателите от Търновската книжовна школа добре разбират и уместно използват въздействената сила на още едно мощно художествено средство — антитезата. Противопоставянето на един предмет на друг, едно събитие на друго или една мисъл на друга мисъл е широко използван стилистичен похват от всички старобългарски писатели и изобщо от всички майстори на красивите и изразителни фрази. В похвалните слова обаче на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак се срещат широко разгърнати антитези, които изразяват силата на чувствата и придават изисканост на речта. Например пространствените антитези са предпочитан от Цамблак стилистичен похват за изразяване на сложните му и противоречиви чувства и преживявания в зависимост от това, за което разказва. За да противопостави възненията си от преди тридесет години при паметната среща с чичо си Киприан в родния град Търново на изгарящата го мъка в момента по загубата му, Цамблак използва антитезата **тогда — ныне**. „**Тогда радостнаа бѣша, н(ы)нѣ же рыдателнаа; тогда веселїа органы начинахом, н(ы)нѣ же плачевныа подвнжем. . . Тогда д(оу)х(о)внѣ ликоствовахом, н(ы)нѣ вмнано в страстѣхъ въздышем. Тогда свѣтаа, н(ы)нѣ надгробное поє(мѣ).**“ Сполучливо избраната форма за предаване на контрастните чувства също допринася за емоционалното въздействие на този момент от творбата.

Безспорно е, че писателите от Търновската книжовна школа проявяват особени грижи за литературната форма на своите произведения, затова последните се отличават с по-голяма езикова изисканост, с по-голяма художественост и об-

разност. За тези достойнства на техните творби допринасят много и дългите ритмични и музикални изречения, в които най-често в едни и същи положения са подредени близки по звучене глаголно-сказуемни форми. Именно този строеж на фразата, близък до римата, доближава похвалните слова на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак до стихотворната реч.

Много от езиковите и стилните особености на „Похвално слово за Киприан“ са в тясна зависимост от исихастките разбирания и възгледи на Григорий Цамблак, които той усвоява от Евтимий Търновски. Известно е, че в основата на исихастката теория и практика лежи религиозно-философският възглед, че чрез млчанието може да се постигне общение с божеството. Това на пръв поглед парадоксално положение — да се общува чрез млчание! — означава да се избягва конкретното назоваване на предметите и явленията, за тях да се говори иносказателно и общо, отвлечено и неясно. Във връзка с този основен исихастки принцип стоят и някои стилистични похвати в произведенията на писателите-исихасти, като перифразата, описателното изразяване, избягване употребата на собствени имена, назоваване с гръцки имена, трафаретни съчетания, високопарни съчетания от сходни по значение думи и др. Например Григорий Цамблак не назовава конкретно своето и на Киприан отечество с името България, а се изразява общо „НАШЕ ОТЬЧЕСТВО“. Родният им град Търново също не е наречен с името си, а описателно и образно „ВЕЛНОМЪ СЕМЪ Н Ц(А)Р(И)ЦН ГРАДОВОМ“. Макар че произнася надгробно слово по повод годишнина от смъртта на Киприан, нито веднъж Цамблак не я назовава конкретно, а предпочита да каже, че „отецът е взет от нас“, че вече „е невидим за нашите очи“ и др. под., а думата смърт замества с такива сравнения като най-люта скръб, стрела, докосваща сърцето, и др. За да подчертае още в началото на произведението си, че понесената загуба със смъртта на Киприан е по-тежка, защото е духовна, а не материална, Цамблак построява дълга фраза, в която натрупва близки по значение и сродни думи: „Не бо имѣнемъ ѿтѣтне, не славы, не села нанъ стажаніа, не стада нанъ чреды, не ѿчества, не домовъ н сродникъ нанъ свѣдѣствующихъ, но самъ(о) ѿтца ѿтѣтне пострадахом.“

Казаното дотук свидетелствува, че Григорий Цамблак предпочита такива езикови и стилистични похвати, форми и средства, които изразяват мисълта му по-образно, по-колоритно, които придават по-ярка експресивност и емоционалност на творбата му. Езикът и стилът на „Похвално слово за Киприан“ зависят както от мирогледа и идейно-философските позиции на писателя, така и от неговите творчески задачи. Цамблаковата цел да утвърди актуалната идея за общност и духовно сближение между българи и руси определя подчертано образния, цветист език и емоционалния стил на тази му творба. В езиково и стилистично отношение това произведение е в тон с цялата византийска, българска, южнославянска и руска литература в края на XIV и началото на XV в., чийто стил Д. С. Лихачов определя като експресивно-емоционален. В това си похвално слово, създадено в Русия, Григорий Цамблак продължава най-добрите традиции на родната си българска литература и на Търновската книжовна школа. Затова то представлява истинска художествена творба както на старата българска, така и на старата руска литература.

Озовал се в началото на XV в. в Русия по покана на чичо си Киприан, когото не сварил жив, Григорий Цамблак заема Киевската митрополитска катедра след продължителна борба. От 1406 до 1420 г. той свързва живота си със западно-руските и литовските области и разгръща изключително активна църковна и литературно-творческа дейност. По време на пребиваването си в България, Сърбия и Румъния той също създава редица забележителни творби, но руският период

в неговата писателска дейност е най-зрелият, най-плодотворният. През тези години Цамблак създава десетки проповеди-беседи във връзка с преките си църковни задължения, две произведения във връзка с участието си в Константишкия събор и най-хубавите си литературно-художествени творби — „Похвално слово за Евтимий Търновски“ и „Похвално слово за Киприан“. Те са най-хубавите, най-емоционалните, наистина най-сполучливите художествени творби на Цамблак, защото са посветени на двама близки нему хора — великия му учител и родния му чичо — защото върху тях в твърде голяма степен личи отпечатъкът от авторовите лични чувства и преживявания от контактите му с двамата бележити търновци, защото в тях са намерили отражение съществени черти и моменти от българската обществена действителност. Всички произведения, създадени по време на руския период от живота и дейността на Григорий Цамблак, съставят ценен влог на бележития търновски писател в литературната съкровищница на български и руси от епохата на Средновековието.

Григорий Цамблак пристига в Русия в края на 1406 г. и произнася похвалата си за Киприан в Москва през 1409 г. Вероятно тя ще е една от първите неговии литературно-писателски изяви на руска земя. Затова в нея той дава израз както на чувствата си към своето отечество и сънародниците си, откърмили и възпитали Киприан, така и към неговата втора родина — Русия, в която той развива в продължение на тридесет години плодотворна обществена, църковна и книжовна дейност. Григорий Цамблак също гледа на братската славянска страна като на своя втора родина, където е намерил приют след покоряването на отечеството му от турците, като на здрава опора на своите надежди и планове за бъдещото освобождение на България. Чрез образа на героя си, чрез описание на моменти от българската и руската обществена действителност Григорий Цамблак утвърждава идеята за племенна близост и духовно родство между двата славянски народа. Неговото „Похвално слово за Киприан“ е една от най-ярките прояви на оживеното културно и литературно сътрудничество между български и руси в края на XIV и началото на XV в.

„ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА КИПРИАН“ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Невяна Дончева-Панайотова

Всеизвестно е, че най-талантливият ученик на Евтимий Търновски, негов достоен приемник и следовник на традициите на Търновската книжовна школа, е Григорий Цамблак. Този изумително енергичен човек, отличен дипломат и бележит писател развива многостранна обществена и литературна дейност на територията на различни страни — България, Византия, Сърбия, Румъния, Русия — и създава произведения с българска, сръбска, румънска и руска тематика. Той е живата връзка между българи, сърби, румънци и руси в края на XIV и началото на XV в. Със своята свободолюбива мисъл, енергичност, нескован и непреклонен от църковните догми дух, с огромната си ерудиция, с дипломатическите си способности, с плодовитото си перо Григорий Цамблак далеч не отговаря на днешните представи за средновековна личност. Вече шест века неговата извънредно интересна, бурна житейска съдба и литературно дело занимават писатели и учени.

От произведенията на Григорий Цамблак, писани в Русия, челно място заема „Похвално слово за Киприан“. Досега тази интересна творба не е преведена на новобългарски език и не е подлагана на обстоен историко-литературен анализ. Прегледът на научната литература, на който тук нямам възможност да се спирам, показва, че в продължение на 150 години след откриването му това Цамблаково произведение буди интерес както у български, така и у редица руски и други учени. С любопитните си и ценни вести, които съдържа, то е използвано неведнъж за потвърждаване или опровергаване на една или друга теза в медиевистиката. В повечето случаи обаче то е разглеждано едностранчиво, само като извор на исторически сведения. Това налага то да се подложи на обстоен историко-литературен анализ, за да се видят неговите идейно-художествени достойнства и да се определи мястото и ролята му в литературните връзки между българи и руси в края на XIV и началото на XV в.

„Похвално слово за Киприан“ от Григорий Цамблак е познато на науката днес само по един препис в сборник от XVI в., №235 (384) на бившата Московска синодална библиотека в руска редакция.¹ Сега се съхранява в Държавния исторически музей (ГИМ) — Москва. В сборника са поместени от л.1 до л.245 двадесет и едно Цамблакови произведения, затова той има заглавие: „Григорія Цамблака слова“. Интерес представлява литературното обкръжение на този единствен препис на творбата. Тя е поместена като двадесет и първо поред произведение (л.236 — 245) след деветнадесет църковнопоучителни беседи на Цамблак и не-

¹ А. Горский, К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. М., II, 3, 1862, с. 138—140.

говото „Мъчение на Йоан Нови Бялградски“. Тази Цамблакова творба е обнародвана за пръв и единствен път в Русия през 1872 г. от архимандрит Леонид „Надгробно слово Григория Цамблака российскому архиепископу Киприану“, в Чтения в имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР), кн.1, 1872, с.25—32. В родината на писателя произведението е обнародвано също само веднъж. „Голямата му литературна и историческа стойност“ карат проф. Б. Ст. Ангелов да го помести в книгата си от 1958 г. „Из старата българска, руска и сръбска литература“ (с.180—190), като прави известно сравнение и с изданието на Леонид. Това впрочем е първото текстологично издание на Цамблакова творба в България.

Подбудите за написването и произнасянето на това слово са от лично, обществено и политическо естество. Григорий Цамблак е искал да покаже пример за църковен и обществен деец, книжовник, който при това е негов съотечественик и роднина. Над всичко обаче доминират подтици от патриотичен характер. Като рисува образа на една велика за времето си личност, на един именит българин, посветил силите и знанията си, мъдростта и книжовния си талант на културни разцвет на друг славянски народ, Цамблак в същност припомня за миналото величие на българската държава. Не без патриотична гордост още в началото той изтъква, че именно неговото отечество България е родило такъв бележит духовен пастир и го е дало на русите. Категоричната авторова позиция на българин личи най-добре в следните думи: „Егѡж(ѣ) збо наше ѡ(тѣ)ч(ѣ)ство нзнесе, вѡмъ ж(ѣ) тог(о) бѡгъ дарова; егѡж(ѣ) вы на многѣ наслаждаете сѧ, мы же аншнѡм сѧ. Нм'же вы красѣисте сѧ, мы ж(ѣ) тѡг(о) желаннем сѣвовахѡм; нмъ ж(ѣ) вы преспѣвѡсте, растѣше в' заповѣдехъ г(оспод)ннхъ.“³ Тези думи са израз и на славянските чувства, които Цамблак изпитва към братска Русия. В това слово той дава великолепен израз на разбирането си за племенно родство и духовна близост между двата славянски народа. Великата идея за единство на българския и руския народ както в дни на радост, така и в страданиято представлява живецът на цялата творба. „Сег(о) радн, егда веселѡсто сѧ вы, н мы слышѡще, веселѡю вашемъ спрнчѡщахѡм сѧ. Н плачу вашемъ подобна есмы совѣщннцн, понеж(ѣ) н бѣда опѡа“ — говори Цамблак на руските си слушатели по повод на Киприановата смърт. И все пак отношението на Григорий Цамблак към българите и русите е диференцирано. За това говори наличието в текста на форми за първо и второ лице множествено число. Навсякъде той говори за „ние“ и „вие“, „нас“ и „вас“, „нашето“ и „вашето“ и т. н. Тези и други подобни моменти в произведението навеждат на мисълта, че на тържеството, на което Цамблак е произнесъл своята похвала за Киприан, са присъствували и българи. Такова предположение е оправдано, като се има пред вид, че след покоряването на България от турците (в началото на XV в.) в Молдавия, Южна Русия, а може би и във възмогащото се Московско княжество са намерили подслон и закрила много

³ Всички цитати са по Синодалния препис, от който притежавам фотоснимки.

български емигранти — както монаси, така и миряни. Тяхното присъствие е въздушевило Григорий Цамблак да произнесе прочувствена, дълбоко емоционална похвала на своя съотечественик и открито да се изяви като българин, писател-родолюбец. Сигурно не без значение е и фактът, че Киприан е негов роднина — брат на баща му. А авторът има право да се гордее със своя чичо — бивш киевски, московски и всеруски митрополит. Всичко това е окрилило Григорий Цамблак да разгърне в най-голяма степен своите творчески възможности и да създаде една от най-сполучливите си литературно-художествени творби.

1. ОБРАЗЪТ НА КИПРИАН

Героят на тази Цамблакова творба е българин по народност, лично познат на автора родственик, играл значителна роля в духовния живот на русите в края на XIV и началото на XV в. Затова предмет на изображение се явява не отвлечен аскет, а конкретна историческа личност. Още в началото на своята похвала Цамблак заявява, че той и слушателите му са потиснати от люта скръб, причинена от смъртта на Киприан. Тази мъка, която е лайтмотив на цялата творба, е не само негова, но и на слушателите му — бившите пасоми на Киприан. Върху фона на искрената и дълбока скръб на проповедник и слушатели е изграден образът на българина, руски митрополит.

„Похвално слово за Киприан“ е образец на новия витиен агиографски стил, намерил широко разпространение през XIV в. във византийската и южнославянската книжнина и оттук преминал и в Русия. В духа на тази книжнина на „висок стил“ Цамблак изгражда образа на героя си и иска да внуши на слушателите си, че се касае за велик светец, който заслужава почит и комуто трябва да се подражава. Идеализацията в случая има дълбок политически смисъл. Рисувайки образа на един велик българин, Цамблак е искал да покаже какви достойни синове е имала България, макар по това време (1409) тя да не съществува като самостоятелна политическа сила.

Стильът на едно произведение зависи от художествените задачи, които си е поставил неговият автор. А творческата цел на Григорий Цамблак е да възвеличи името на Киприан. Макар че вниманието на автора е насочено предимно върху неговия образ, той не посочва много факти от живота му не защото не е знаел такива, а поради характера на творбата. Григорий Цамблак е целел да създаде възпоменателно похвално слово за Киприан, а не житие. Докато основна задача на житиеписците е чрез разказа за живота на светеца да дадат поуки на своите читатели и слушатели, то авторите на похвални слова постигат същия резултат предимно с литературни похвати и средства и с лирическия и хвалебствен тон на цялото произведение.

Григорий Цамблак изгражда образа на главния си герой, като използва, от една страна, някои типично средновековни форми, похвати и средства и с това продължава традициите на своите предходници и, от друга страна, като въвежда някои нови художествени похвати и средства на изображение, които го характеризират като писател-творец. Разбира се, рязко разграничение между старо и ново не може и не бива да се прави. Те съжителствуват заедно в творбата, като на едни места превес имат старите агиографски норми, а на други новите, без това да нарушава стройността на цялото.

Най-често използван от средновековните писатели в агиографията похват, използван и от Григорий Цамблак, са биографичните припоминания. Макар да няма за цел да разкрива напълно житейския път на своя герой, Цамблак е отделил място на словото си, за да опише някои моменти от живота му, и то предимно свързани с България и с него самия — автора на тази възхвала. С това той е

целел да представи Киприан не като отвличен аскет, а като жив, реален човек с мисли и чувства, със скърби и радости, човек, който действа и се вълнува. С това Цамблак пренебрегва задължителния агиографски принцип хората да се рисуват колкото се може по-абстрактни, по-отвлечени, по-неземни, затова пък по-божествени.

Преди всичко авторът посочва, че Киприан е син на България, но бог го е отнел от нея и го е дарил на русите. На основата на контраста са показани чувствата на българи и руси към него. С помощта на антитезата Цамблак изтъква мекката на българите от отнемането на техния именит сънародник и радостта на русите, че са се сдобили с такъв духовен пастир. Това е повод той да изрази както патриотичната си гордост, така и преклонението си към Русия.

Особено внимание Григорий Цамблак отделя на посещението на Киприан в Търново през 1379 г. Без да обръща внимание на дългия път, движен от любов към своя роден град и сънародниците си, на път от Москва за Цариград Киприан се отбива в българската столица, а търновци му уреждат тържествено посрещане. С умиление Цамблак се връща към спомените си от преди тридесет години, за да разкаже на слушателите си за оня паметен ден от своето детство, когато жителите на неговия роден град се стекли да посрещнат своя велик съгражданин. Григорий е горд, че редом с Патриарх Евтимий и родния му баща и той е присъствувал на това незабравимо събитие в живота на търновци. При описание на Киприановото посрещане в Търново Цамблак се е домогнал до убедителна жизнена правдивост, която се подхранва от живите автори спомене. Макар при изображението на тази масова сцена вниманието на автора да е раздвоено към посрещачи и към гостенин, Цамблак не забравя главния предмет на своята възхвала — Киприан. Тук той подбира такива епитети и сравнения, с които кичи името на героя си: „велико съкровище“, „велико светило“, „стълб на благочестието“. За своите сънародници Киприан е „изпратено от бога изцеление“. Затова около него се трупат жени и мъже, бедни и богати, възрастни и деца, болни и здрави. Всички се стремят да се докоснат до свещената му одежда, а като не успяват да сторят това, се задоволяват отдалече да го съзерцават и да приемат благословията му. Тази картина Цамблак е успял като истински художник да предаде с ярка пластичност и неповторима живост. Слушателите и читателите като че ли виждат стеклото се множество пред крепостните стени на Търново и сред него гордата и същевременно великодушна осанка на Киприан, „истински стълб на благочестието“, раздаващ благословия. Този епизод от „Похвално слово за Киприан“ може да се сравни само с една подобна картина — раздялата на Патриарх Евтимий с търновци, нарисувана пак от Григорий Цамблак в най-хубавата му творба, бисера на средновековната ни литература — „Похвално слово за Евтимий“.

Описанието на Киприановото посрещане във „великия град, царицата на градовете“ — Търново — е отличен пример за стремежа на Цамблак да описва не самите постъпки на героя си, а впечатлението от тях. Отношението на търновци към Киприан по косвен път великолепно характеризира неговото величие. Да се замества разказът за конкретни постъпки и дела с по-общо художествени описания е характерна отлика на писателския маниер през Средновековието, но през XIV и XV в. това заместване става тенденциозно. Това се дължи на стремежа на писателите да пишат на висок, витиеват, пищен стил. А най-ярък български представител на този стил, наричан от русите „плетение словес“, или, както К. Мечев сполучливо назовава неговия еквивалент на български език, „словесно взмо“⁴, е Григорий Цамблак. В това отношение може да му съперничи само неговият съвременник, русин по народност, Епифаний Премъдри.

⁴ К. Мечев. Григорий Цамблак. С., 1969, с.227.

В творбата си Цамблак съобщава още едно важно биографично сведение за Киприан. След като изтъква редица негови добродетели и очертава по косвен път значението му за църковния и културния живот на Русия по онова време, за да оправдае своята голяма лична мъка от загубата му, той изтъква и родството си с него с недвусмислена фраза: „БРАТѢ БО ВАМЪ ЕСМЫ ОУТ ЛѢШИН, ПОНЕЖЕ(Ѣ) И О(ТЪ)ЦЬ ВАШЬ, НЖ(Ѣ) ПЛАЧЮ НАМ ПРЕДЛЕЖИТЪ ВНА, БРАТЪ БѢАШЕ НАШѢМ О(ТЪ)ЦЮ.“ Следователно Киприан е роден чичо на Григорий Цамблак. Това положение господства в науката и досега се приемаше от почти всички учени, които са писали за тях.

Напоследък обаче родството между Киприан и Григорий Цамблак бе опорено от западногерманския професор Йохан Холтхузен в работата му, представена на Шестия славистичен конгрес в Прага през 1968 г.⁵ Той е открил източника, който лежи в основата на това Цамблаково произведение — „Надгробното слово за епископ Мелетий Антиохийски“, написано от Григорий Ниски. Холтхузен смята, че „Цамблак е останал верен на своя образец в главните ръководни мисли, в по-големия брой цитати от Библията и в много сравнения“. Той посочва някои съответствия и паралели между двата текста. Но в интерес на истината авторът е принуден да признае наличието и на преработвания, „които издават едно независимо третиране на източника“. Паралелите, които привел за Холтхузен от двете произведения като доказателство на своята теза, представят изобщо реторичната мисъл, характерна за панегиричния стил на византийската и южнославянската литература през XIV и XV в.

На Йохан Холтхузен е известен само гръцкият текст на „Надгробното слово за Мелетий Антиохийски“ от Григорий Ниски и той вярва, че именно този текст е бил познат на Григорий Цамблак. Оказва се обаче, че това произведение е било преведено на старобългарски език и че се среща в славянските ръкописи през цялото Средновековие.⁶ Без да се изключва възможността нашият писател да е познавал гръцкия текст на тази ранновизантийска творба, по-допустимо е да му е бил известен славянският ѝ текст и той да му е бил образец при съставяне надгробното слово за Киприан. Основание за това предположение ми дава подробното текстурално сравнение, което направих между славянския текст на „Надгробно слово за Мелетий Антиохийски“ от Григорий Ниски и текста на Цамблаковото „Надгробно слово за Киприан“.⁶ Сравнението показва, че наистина в двете произведения се откриват общи места, но техният брой не е голям. Срещат се както буквални заимствувания, така и преработвания. Еднаквите пасаж и фрази имат най-общо съдържание, без конкретен смисъл, което свидетелства, че Григорий Цамблак е могъл да заимствува от знаменития си предшественик само такива места, в които не са вложени конкретни чувства и преживявания. Той проявява интерес и внимание само към най-общите пътища и витиевати фрази, които подпомагат неговия стремеж към по-реторично изразяване. Заимствуванията от Цамблак моменти са високопарен израз преди всичко на оплакване на мъртвеца и на утешение към слушателите. Това са моменти, които могат да се срещнат във всички надгробни слова. Или творбата на Григорий Ниски е повлияла върху жанровата определеност на Цамблаковото произведение, отчасти е подсказала начините на композирането му, средствата за из-

⁵ Jochan Holthusen. Neues zur Erklärung des Nadgrobnoe slovo von Grigorij Cambal auf den Moskauer Metropolitene Kiprian. — In: Sonderdruck aus Slavistischen Studien zum VI Internationalen Slavistenkongress in Prag. München, 1968, p.372—382.

⁶ Славянският текст на „Надгробното слово за Мелетий Антиохийски“ от Григорий Ниски ми беше указан от Ю. К. Бегунов от Ленинград, за което му изказвам искрена благодарност.

⁶ За сравнение съм използвала текста в сборника на Владислав Граматик от 1479 г., пазен в Рилския манастир (л. 14а—17б).

граждане на централния образ. „Надгробното слово за Киприан“ обаче се отличава с по-ярко изявен панегиричен дух, заради което повече е известно като „Похвално слово за Киприан“. Това се дължи на факта, че Григорий Цамблак използва една стара традиционна форма, в която влага конкретно съдържание. Тази конкретност се определя главно от положението, че той пише за човек, когото лично познава, когото е виждал в детските си години в свидния на сърцето му роден град Търново, че оплакваният мъртвец е и брат на баща му, негов роден чичо. Така че макар в някои моменти Цамблак да остава верен на своя образец и да го използва като източник на отделни пасажки, фрази и изрази, той се проявява като истински творец и създава една интересна и значителна художествена творба.

Дискусионен момент в работата на Й. Холтхузен е твърдението му, че Киприан не е роден чичо на Григорий Цамблак, т. е. че фразата „**БРАТЪ БѢШЕ НАШЕМО О(Т)ЦЮ**“ трябва да се тълкува като указание за духовно родство между двамата. Той е склонен да тълкува тази фраза „като ехо на мислите на Григорий Ниски“, т. е. че става дума за духовно родство между тях, а не за физическо, кръвно родство, тъй като „една от най-важните теми при Григорий Ниски е духовната връзка между епископите“. Внимателното анализиране обаче на цялото произведение показва, че Григорий Цамблак рисува с много обич не само сънародник и съгражданин, а свой близък човек, скъп на сърцето му родственик. Смъртта на чужд човек не би го потресла толкова силно, не би го накарала да се чувства осиротял. Изобщо всичко в произведението — и съдържание, и атмосфера, и настроение, и поетика — опровергава мнението на Холтхузен, че се касае за духовно, а не физическо, кръвно родство между Киприан и Григорий Цамблак. Цялото съдържание на творбата, биографичните моменти за Киприан и автобиографичните за Цамблак в нея, лиризмът, с който е написана и произнесена тя, дават достатъчно основание да се твърди с увереност, че в гореспоменатата фраза „брат беше на нашия баща“ Григорий Цамблак влага конкретно, реално съдържание, че тя е несъмнено свидетелство за физическа, кръвна родствена връзка между двамата именити българи.⁷

Няколкото биографични припомняния, използвани от Цамблак при характеристиката на Киприан, показват, че наред със старите традиционни похвати и средства при обрисване образа на главния герой Цамблак прибегва и до личните свидетелства — нещо съвсем ново за средновековната литература. Той сигурно е знаел и много други факти от живота на своя чичо било то от своя баща, от свои съграждани или атонски монаси. Но за тях не споменава нито дума, а се спира само на тези моменти от живота му, които са свързани с неговите лични спомени и които допринасят твърде много за живостта на творбата.

И в тази похвала на Григорий Цамблак, както във всичките му произведения, се наблюдава осезаемо внимание към личността на героя, към неговите чувства и преживявания. Това е нещо ново в отношението на писателите към човека като предмет на художествено изображение. В Похвалното си слово за Киприан Григорий Цамблак се изявява като отличен майстор на психологически описания. Той говори за чувствата на Киприан при посещението му във все още цветущия Търновград през 1379 г., за неизказаната радост, която той изпитва, като вижда отечеството си така добре управлявано в църковно отношение от Патриарх Евтимий. Той изпитва истинска гордост от величието на църквата, която го е възпитала и изучила. Авторът не пропуска да отбележи, че именно движен от голямата си любов към своя род и отечество, Киприан не се отегчава от дългия път и се отправя към „великия и царствен град“. Тези и някои други моменти в

⁷ Повече по този въпрос вж. в статията ми: Образът на Киприан в Похвалното слово за него от Григорий Цамблак. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 501—509.

произведението, в които авторът описва чувствата на русите към Киприан, на сънародниците му, проявени спонтанно при посрещането му и др., представят Цамблак като писател с по-ново отношение към личността на човека, към неговите действия, чувства и душевни преживявания. Така изграденият образ на Киприан не е познатият ни образ на светец от старата житийна литература, а образ на един бележит българин, представен на читателите и слушателите от автора с много обич и топлина. Величието на Киприан се състои в това, че той е светило не само за българския, но и за руския народ. Горда е България, че е родила такъв именит син, горда е и Русия, че е създала плодотворно поле за дейност на един духовник и талантлив книжовник. При разкриване на неговия образ Цамблак проявява един по-нов, по-същество предпресансов поглед към човека като предмет на литературно-художествено изображение.

2. АВТОБИОГРАФИЧНИ МОМЕНТИ В СЛОВOTO

В „Похвално слово за Киприан“ е намерила своеобразна изява и авторовата личност. То е най-автобиографичното произведение на Григорий Цамблак. Той скъсва с познатото ни самоунижение и скромност на средновековния писател и говори за себе си, за своите чувства, скърби и радости.

Още в наслова на произведението Цамблак съобщава името и обществено-ното си положение: „Григоріа мнѣхъ и прозвѣстера, игумена обители Плинаирскаѣ.“ Твърде много се е спорило в науката по титлата „игумен на Плинаирската обител“. Кой е този Плинаирски манастир, несрещащ се в никакви патриаршески документи и грамоти? Тъй като от всички Цамблакови произведения само това слово е надписано така, за въпросния манастир учените са изказали най-различни предположения. Ето какво пише във връзка с този наслов Яцимирски: „Знаейки склоността на Цамблак към иносказателство, от което са проникнати и буквално блестят всички негови произведения, което се явява резултат на търсенията на школа от онова време, ние сме длъжни да търсим същия иносказателен смисъл и в названието на тази обител. Ето защо на нас ни се струва необикновено удачна догадката на проф. Шевирев, изказана още през петдесетте години, истина, някак мимоходом без всякакви обяснения, а именно, че названието Плинаирски произлиза от думите: *πλήν* (вън) и *ἄερ* (въздух).“⁸ Яцимирски приема, че „извънвъздушната обител“ се е явила в заглавието на похвалното слово като резултат на някои лични съображения на автора, например, че умишлено е желал да скрие своето положение, място на пребиваване и т. н.

Други учени пък приемат Плинаирската обител за действително съществуваща. П. Сырку мисли, че тя „се намира вероятно в Западна Русия, някъде близо до границата на Литва“⁹. П. Соколов и Е. Голубински смятат, че става дума за Плинаирския манастир в Константинопол, за който споменават патриаршески грамоти от XIV в. „Твърде е възможно — пише Соколов, — че именно този Константинополски Плинаирски манастир е Плинаирската обител на Цамблак. Може да се допусне, че Цамблак, пребивавайки в Константинопол като синкел при патриарха, в същото време се е числял и като игумен на този манастир.“¹⁰

Като обръща внимание на тази титла в наслова, д-р В. Сл. Киселков през 1943 г. споделя мнението на Шевирев и Яцимирски и пише: „Навярно докато е

⁸ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904, с.160—161.

⁹ Цит. по А. И. Яцимирский. Пос. съч., с.119.

¹⁰ Пак там, с.160.

бил в Киев, за да изтъкне достойнството си за киевския митрополитски трон, той ще е написал и ще произнесе в някоя от тамошните църкви известното си Похвално слово за Киприан, в което шеговито се титулува плинаирски, извънпространствен игумен, понеже вече се е простил с игуменската длъжност в Нямцу и в сръбския Дечански манастир.¹¹ По-късно обаче през 1956 г. Киселков коригира това свое схващане и се присъединява към казаното от Соколов и Голубински: „За да придаде важност на себе си като човек, който имал връзки с Цариградската патриаршия, в наслова на произведението си той се нарекъл игумен на Плинаирския манастир. Разбира се, Цамблак се нарекъл така не съвсем неоснователно. До 1409 г., когато напуснал Цариград и се отправил към Русия и Литва, нали в продължение на две години той действително е заемал игуменската длъжност в споменатия манастир.“¹² Или Киселков смята, че Цамблак през периода 1406—1407 г. е бил игумен на Плинаирския манастир в Цариград, наречен в наслова на Похвалното слово за Киприан Плинаирски, откъдето той е наблюдавал хода на борбата за киевския и всеруски пост.

Догадката на П. Соколов, подкрепяна по-късно и от Е. Голубински и Киселков, че под Плинаирска обител трябва да се разбира Плинаирският манастир в Константинопол, изглежда по-приемлива, отколкото тази на Шевирев и Яцимирски за „извънвъздушната несъществуваща обител“. И в Академичната история на българската литература (т. I, 1963, с. 328) мълчаливо и без резерви е възприето становището за съществуването на Плинаирски манастир в Цариград, чийто игуменски пост Цамблак заемал през 1406—1407 г. Възможно е „и“ да е вмъкнато погрешно от преписвача и вместо Плинаирска да се е получило Плинаирска обител. Евентуалното откриване на нови преписи на словото би решило и този спорен въпрос относно Цамблак.

От словото могат да се извлекат по косвен начин и други сведения за неговия автор. Така изследвачите, като анализират епизода, в който Григорий Цамблак живо и пластично разказва за посрещането на Киприан в Търново през 1379 г., заключават, че тогава той е бил на не по-малко от 15—16 години. А и сам той заявява, че още в детската си възраст е успял да види своя чичо: „Мы ж(е) с(ва)-т(а)го мног(о) лиц(а) емалѣ сподобихом с(а) видѣти, втроческын еше носѣща возрастъ.“ Въз основа предимно на това сведение биографите му правят заключение, че той ще да е роден към средата на 60-те години на XIV в. Този епизод дава основание да се определи и родното място на Григорий — Търново, — както и неговият произход. Той с гордост заявява, че е присъствувал на това паметно за търновци събитие редом с родния си баща и великия си учител Патриарх Евтимий. Това означава, че Цамблак се е учил непосредствено при Евтимий, а не е негов ученик и последовател само по характера на образованието си и литературните традиции. За да бъде ученик на патриарха на българската църква, Григорий Цамблак очевидно е принадлежал към висшата феодална аристокрация. А и целият му житейски и творчески път подкрепя становището за личните му връзки с другите двама именити представители на търновските Цамблаковци — Евтимий и Киприан.

В това произведение Цамблак е дал широк простор на своите чувства. То изцяло е проникнато от мъката на автора, породена от голямата загуба. „Мое творѣ жалостное снѣ пѣннѣ! Н на мнѣ бо събысть с(а), іако ж(е) н на онѣх, идущи мн к вамъ, іако же н доспѣвъ рѣкн. Н тамо рѣка бѣо Гевнъ бѣаше, нѣже плененіи онн. Секе ж(е) н органы молчанію освѣднша. Рѣка ж(е) Немнн баше, протнчуща Лнтвы“ — риде Цамблак. Спокойното повествование се прекъсва

¹¹ В. Сл. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1943, с. 16.

¹² В. Сл. Киселков. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 250 и сл.

от честите възклицания на автора, за да предизвика у слушателите чувство на възторг, удивление и благоговение пред величавия образ на Киприан или пред стеклото се търновско множество. Подобни субективно-лирически фрази предават по-непосредствено чувствата на автора и преди всичко тяхната искреност.

Много дълбоко е почувствувано от Цамблак и страданието на руските хора по загубата на техния духовен пастир. Затова той става изразител не само на личната си болка, причинена от смъртта на неговия роден чичо, а и на мъката на двата славянски народа — българския и руския — по един „духовен баща“. Цялото произведение е стон на едно страдащо сърце, изгубило близки и родина. Тъкмо сега е намерил случай Цамблак да оплаче и бащиния си брат, и собствената си изгнаническа съдба, и поробеното си отечество.

Но словото е проникнато и от едно друго чувство — любовта на Григорий Цамблак към неговата родина. Патриотизмът на автора може да се съзрее още в самия подтик за написване на произведението. Не е без значение обстоятелството, че Киприан е негов родственик. Но над всичко доминират подтици от обществено значение — желанието му да покаже една изключителна за онова време личност и да напомни за миналото величие на своето поробено вече отечество. Това си произведение Григорий Цамблак пише като българин от Търново, живял и отрасъл в този град, братов син на Киприан, свидетел на посрещането му от търновци някога. Зад пряката характеристика на Търново — „велик град, царица на градовете“ — се крие голямата любов на автора към род и отечество. С повишено народностно самочувствие Цамблак говори за българската столица и нейното население. Той пише за Търново с възторг, с любов, както може да се пише само за роден и обичан град, далеч от родината. Тази творба вълнува с носталгията на автора по поробеното отечество, с пламенното българско родолюбие. Именно в спомена за цветущия някога Търновград, в тъгата по изгубеното отечество, в изграждането на един величав образ на търновец се заключава патриотизмът на писателя. Той определя и художественото майсторство, и искрения лиризм, с които е написана тази творба.

В „Похвално слово за Киприан“ автобиографичният елемент е по-широко застъпен в сравнение с много други творби на средновековната литература. Григорий Цамблак по косвен или пряк начин съумява да изяви и себе си: говори за църквата, която го е възпитала, за ученичеството си при Патриарх Евтимий, заявява открито за родството си с Киприан и че сам той го е виждал в ранната си възраст. Така че в известна степен Цамблак пренебрегва вековните традиции за самоунижение на собствената си личност и за приписване на несъществуващи пороци. Напротив, той открито изявява своето „аз“, говори за чувствата, които го вълнуват, разкрива своето родолюбие.

3. БЪЛГАРСКАТА И РУСКАТА ОБЩЕСТВЕНА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ В ПРОИЗВЕДЕНИЕТО

„Похвално слово за Киприан“ от Григорий Цамблак е творба с изявена в народностно отношение тематика. Героят е българин по народност, играл важна роля в руската култура и литература в края на XIV и началото на XV в. Тази похвала е създадена също от българин, но е произнесена пред руски слушатели. В словото са намерили своеобразно отражение съществени черти и моменти от българската и руската обществена действителност. Така че тази творба засяга България и Русия. Затова тя еднакво принадлежи както на старата българска, така и на старата руска литература.

С повишено народностно самочувствие, с патриотична гордост Григорий Цамблак на няколко места изтъква, че именно неговото отечество — България —

е родило, изучило и дало на света такъв велик наставник. Той изгражда величавия образ на Киприан не само като негов родственик, а преди всичко от позициите на българин с родолюбиво сърце, който милее за всичко българско. Същевременно той проявява и живо славянско чувство, изтъквайки заслугите на Киприан за културното възможване на едноплеменния руски народ. Той е показан като достоен син на България и велик наставник на Русия. Основна, ръководна мисъл при изграждане на неговия образ, както и в цялото изложение, е мисълта за родствена близост и духовна общност между българи и руси. Не на едно място в словото Цамблак изтъква, че от тежката загуба са потресени не само бившите пасоми на Киприан, но и неговите сънародници. „На вас и на нас обща печал се предложи“ — ридеа авторът. И българи, и руси са сполетени от еднаква беда — смъртта им е отнела един велик духовен баща и наставник. И все пак любопитно е, че Цамблак отделя себе си и българите от своите слушатели-руси. Диференцираното му отношение към едните и другите е подчертано с формите „ние“ и „вие“, „нас“ и „вас“, „нашето“ и „вашето“ и т. н.

Важно място в словото заема разказът на Цамблак за посещението на Киприан в Търново през 1379 г. Живият разказ за този празничен ден за всички търновци е стоплен от милия детски спомен на автора. И след тридесет години той съумява да предаде пластично картината на стеклото се търновско множество и обхваналото го вълнение: „Н стѣщи с(а) wt житѣлн града, іакъ ж(е) нѣкѣторѣхъ быструнѣхъ напрасно множ(е)ствѣхъ прѣтѣкшю тѣмъ(о) стѣтѣнію. Не жена восхотѣ wt видѣнна предѣстѣти, не мѣжъ оубѣгъ нѣмъ б(о)гатѣхъ. Wставѣнша хранѣнѣща дѣмѣхъ хранѣтелѣхъ, не затѣворѣнъ бѣхъ кѣпцемъ продавѣнѣща, помѣтахъ же с(а) по торжѣнѣхъ продаемѣхъ. Едино ж(е) хранѣнне всѣмъ и втѣврѣженне, еже всѣмъ кѣпѣно нзыти и нѣмѣмъ ж(е) wtнѣдѣхъ оцѣтѣхъ во градѣхъ. Оставѣнша рабѣхъ в(а)д(н)кѣхъ бождѣнѣхъ, оставѣнша хѣдѣжѣнѣхъ своѣхъ дѣлахъ. Н елико чуждѣхъ народа, н елико мѣстѣно тамо нѣмѣхъ, Киприана видѣхъ.“

В описанието на това събитие Цамблак проявява внимание към цялата обстановка, което още веднъж го характеризира като писател-новатор, чийто поглед е открит за целия свят. Той говори за различни категории от населението — за бедни и богати, за търговци и занаятчии, за господари и слуги, за местни хора и чужденци. Това Цамблаково описание дава известни сведения за делението на търновското население около две десетилетия преди окончателното поробване на България от турците. Тази развълнувана картина не е лишена и от интересни битови подробности: „Такъж(е) н дѣлахъ нѣмѣхъ оцѣтѣхъ, тѣмѣхъ преобидѣхъ, тѣмѣхъ. Н старѣхъ, н недѣжѣхъ, нѣмѣхъ понѣдѣхъ, тамо тѣмѣхъ с(а). Не елико сѣдѣхъ бѣхъ, еже с(а)т(а)го нѣмѣхъ воспрѣтѣхъ оногѣхъ. Н(ѣ) бо токѣмъ бѣхъ нѣмѣхъ, но н зримъ, просто достѣнѣхъ бѣхъ всѣхъ добродѣтѣхъ, вѣнѣхъ въ зрѣнѣхъ дѣхъ(о)ша всѣмѣхъ.“ Несъмнено с тези редове големият родолюбец Григорий Цамблак е искал да напомни на своите слушатели-руси за миналото величие на своето отечество, преклонило по неволя глава пред измаилтяните. Това е естествено, тъй като един пламенен патриот, който стои здраво на българските си позиции, при това произнасящ похвала за българин, не може да не говори с възторг и обич за несломената още българска държава.

И как няма да страда авторът, като сред развълнуваното множество в оня паметен ден е бил и сам той, още юноша, но съдбата отредила това да остане първа и последна среща между двамата сродници. Затрогващ с лиризма си момент в творбата на Цамблак е благославянето на търновските жители от техния бележит съгражданин Киприан: „Н оубѣхъ бѣхъ блѣхъ градѣхъ, н ногѣмъ касѣхъ

СА, И РВКВ ЦЕЛОВАХЪ. ОЕИН ЖЕ, УТ МНОЖ(Е)СТВА ВЪЗБРАНАМН, НЗДАЛЕЧА ТОГ(О)
ЗРА ТОЧЬЮ, ИАКО ДОВЕЛНО ПРИЕМЪШЕ БА(А)Г(О)С(ЛО)ВЕННЕ. И НИЧТО Ж(Е) МЕНШЕ
УТ НИЖЕ БАНЗ БЫВШИХ НМЕВШЕ. СИЦЕ ЕСАЦЕМ НЗВЕЩЕНЕМ УТХОЖДААХЪ. ЖЕНЫ,
СМНАНО ПРИПАДАЮЩЕ, СВОА ЧАДА ПИДА, НОГОМА ЕГ(О) ПОМЪТААХЪ ЕВРОЮ И НЕДЪВГШИХ
ДРЪСН. И ИАВЛЕНО БАХЪ ЕСЕМ Б(О)ГОМ ПОСЛАНО ВРАЧЕСТВО, НЕПЪИВЮЩЕ И ВС(Е)А-
Щ(Е)ННЕ СЛАДКОЕ ОНО С(ЕА)Т(А)ГО ВЪХОЖДЕННЕ.“ Тук ясно е изразено личното
отношение на Цамблак към търновци и към Киприан. Прокуден в чужбина, произ-
насящ възхвала на своя чичо в момент, когато отечеството му е опустошено от
друговерците-турци, авторът с горест си спомня този незабравим ден от своето
детство. Още повече, че и той е бил благословен от „свещените ръце“ на Кип-
риан. Ярката и пластична картина на Киприановото посрещане в Търново, на-
рисувана в това похвално слово, е в тясна връзка с чувствата на писателя Цам-
блак. Тази картина, както и цялото произведение са обляхнати от искрената любов
на автора към изгубената родина. Този момент от словото характеризира най-
добре автора като писател-гражданин и пламенен български родолюбец.

Всичко казано дотук ни дава основание да смятаме разглежданото произ-
ведение за една интересна творба на старата българска литература.

В Цамблаковата похвала за Киприан обаче се съдържат и някои моменти,
които я свързват с руската обществена действителност в края на XIV и началото
на XV в., поради което тя може да се разглежда и като творба на старата руска
литература.

Преди всичко в центъра на изображение стои киевският, московски и все-
руски митрополит Киприан, признат за светец на руската църква. Словото е
предназначено да бъде произнесено пред руски слушатели, към които авторът
често се обръща с думите: „Братя! Възлюбени!“ и др. Цамблаковата идея за
единство на българи и руси в радост и в горест намира синтезиран израз в ду-
мите: „Заради това, когато вие се веселите, ние слушайки, към вашето веселие
се приобщаваме. И на вашия плач сме подобни съобщници, понеже и бедата е
обща.“ Страданието на автора е страдание и на неговите слушатели-руси, за-
това той възкликва: „Когато стана известно за неговата смърт, не заплакаха ли
всички пътища на Московията? И вместо да слушат гласа на гусли и свирки,
всички не затъгуваха ли?“ Тъгуват руските християни, защото е отиел великият
им духовен баща и съветник. Тъгува и Григорий Цамблак, защото смъртта е от-
нела най-здравата му опора в плановите за бъдещата борба за освобождаването
на България. Похвалата за Киприан издава симпатията и обичта на Цамблак
към руския народ. Прокуден от поробеното си отечество и озовал се в Русия,
той живее със съзнанието за родство и духовна близост между българи и руси.

Цамблак облажава своите слушатели-руси, че са се оказали достойни за лю-
бовта на такъв „блажен мъж“ като Киприан и че следват пътя, начертан от него,
не само през тези две или три години след смъртта му, но и в необозримото бъ-
деще. Както орелът приютява рожбите си в гнездото, така и Киприан е закрилял
и се е грижел за своите „отцелюбиви чада“ — русите. Затова и думите: „О, зла
тъма, източника на светлина не скривай“, са стон, излизащ не само от сърцето
на Цамблак, но и от сърцата на всички, които са потресени от голямата загуба.
А известието за смъртта на Киприан е ранило както автора на тази възхвала,
така и неговите слушатели-руси, така и сънародниците му българи. В това пох-
вално слово библейската символика звучи естествено. „Зде же не единомъс-
лом, нан тысѣщн, но всемъ кѣпно срѣдѣа стрѣла печалн вѣзвѣн, иже заветъ
пѣстн на нас, добротѣ нашѣн позавѣдѣвъ. Н нас, брачнныа совѣск одежда, во
вретнѣе овлече; и ут чертога нзведе, на распѣтн оставы; ут злыхъ утѣят

СА УТ НАС ДОБРЫН ЖЕННХ. | АВНЕ НАС ОБІАТЪ СЪТОВАННА СНОТСТВО. Б' пер-нрѣ
и внсѡн нѣкогда облачахом са, н(ы)нѣ же ннѡн іаѡлаем са.“

От всичко казано дотук става ясно, че се касае за едно произведение, което с еднакво право принадлежи както на старата българска, така и на старата руска литература. Автор на това възпоменателно похвално слово е българинът Григорий Цамблак, който продължава в Русия пренесените преди него български литературни възгледи и традиции. Неговото творчество е един от най-ярките примери за българо-руските литературни връзки през Средновековието.

4. ЖАНРОВИ И КОМПОЗИЦИОННИ ОСОБЕНОСТИ

В своето „Похвално слово за Киприан“ Григорий Цамблак показва забележително майсторство на писател, което е засвидетелствувано не само в изграждането на централния образ и в рисуването на масови сцени, но още в избора на литературната форма, в композиционното, езиковото и стилното оформяне на творбата. Цамблак съставя и произнася над гроба на Киприан в Успенския събор в Москва три години след смъртта му особен вид похвално слово — възпоменателно, надгробно слово. Навярно навършващата се годишнина от смъртта на Киприан, мястото и обстоятелствата на произнасяне на произведението обуславят избора и жанровата определеност на тази Цамблакова творба.

В медиевистиката надгробните слова се разглеждат като особен вид похвални речи, които съставят една твърде голяма група от църковните проповеди.¹³ Григорий Цамблак не е откривател на този литературен вид. Похвалните слова и специално надгробните речи имат многовековно развитие и водят началото си още от епохата на най-големия разцвет на християнската литература през IV—VI в. За техни законодатели се смятат Василий Велики и Григорий Богослов. Както е известно, писателите от Търновската книжовна школа хранят подчертан пиетет към ранновизантийските християнски отци и особено към споменатите автори. Цамблак също свидетелствува огромен интерес към тях и неведнъж в своята писателска работа се обръща към творенията им като към източници на теми, идеи, изобразителни средства и похвати.

Както показва текстологичната съпоставка на Йохан Холтхузен при съставянето на произведението си за Киприан, Григорий Цамблак е имал за образец „Надгробното слово за Мелетий Антиохийски“ от Григорий Ниски. Използваният от Цамблак източник повлиява върху жанровата определеност на творбата му за Киприан, върху композиционното ѝ оформяне, върху някои реторични моменти в нея, върху използването на библейската символика. Или зависимостта на Цамблаковата творба от тази на Григорий Ниски е жанрова, формална. В реализирането обаче на съдържанието ѝ българският писател се проявява като самобитен творец. Той успява да изпълни една литературна форма с вековна традиция с конкретно, реално съдържание, тъй като пише за лично нему познат сънародник, съгражданин и роднина. Основен градивен елемент в произведението се явява личният спомен и това е най-характерната особеност на Цамблавия подход към материала за художествено изображение. В неговия писателски маниер се забелязват и още някои характерни моменти, които по същество могат да се окачествят като новаторски не само за литературния жанр, който разработва, но и за цялата средновековна литература. Те са: засиленият биографично-исто-

¹³ Н. Гроссу. Исторические типы церковной проповеди. — Труды Киевской духовной академии, 1910, кн. II, с. 424—460. Гроссу разделя църковните проповеди на седем групи: нравоучителни хомилии, оригеновски разяснителни хомилии, догматически слова, нравовозбличителни проповеди, похвални слова и надгробни речи, патриотични проповеди.

рически момент, подчертаната народностна гордост и любовта към родното, ярката патриотична линия в трактовката на образите и събитията, открито изразеният автобиографичен елемент.

Избраният и разработен от Григорий Цамблак литературен вид определя и подчертаният панегиричен дух на похвалата му за Киприан. Тя е построена като един тържествен, хвалебствен химн. Отличителна черта на този химн е приповдигнатият, патетичен тон, обогатен от искрената и сърдечна любов към героя на творбата. Прави впечатление, че тонът на цялото произведение непрекъснато се мени. Той е в пряка зависимост от смяната на различни психически състояния, на противоположни чувства, която е твърде бърза. Тя е в зависимост от това, за което авторът пише. Говорейки за смъртта на Киприан, Цамблак е покрусен, тъжен, но в миг той е завладян от спомена за срещата си с него още като юноша и радостта бързо измества тъгата. Преживяванията на Цамблак са твърде сложни и това обуславя преди всичко бързата промяна на тона на творбата, който въпреки различните нюанси, които придобива, си остава емоционален, тържествен.

Цамблаковата похвала за Киприан е изградена на основата на спомените, които са най-важните опорни моменти при съставянето ѝ. Основна задача, която Цамблак си поставя за художествено реализиране в тази си творба, е да възвеличи и остави за поколенията един литературно-художествен образ на имениния си сънародник и родственик Киприан. Той се старае да съсредоточи вниманието си предимно върху главния предмет на творбата, да подчини всичко на целта Киприан да бъде възхвален. И ако на места той се отклонява, както например, за да разкаже за търновци, стекли се да посрещнат своя бележит съгражданин, това е направено с мярка, дотолкова, доколкото е необходимо за охарактеризиране на централния образ.

Историко-литературен интерес представлява композиционното оформяне на това Цамблаково произведение. То е заключено в една композиционна рамка от наслов и послеслов, които съдържат изключително важни автобиографични вести за писателя. Насловът гласи: „Григоріа мнѣхъ и прозвѣтера, нѣмѣна оуѣнтѣна Пѣннарьскѣа, на дѣгробное нѣе во сѣа)тѣхъ по истиннѣ Кипріанѣ, архіеп(н)ск(о)у россійскому.“ В този наслов, който е съвсем обичаен за всяко средновековно произведение и в който се съобщават имената на автора и на лицето, на което то е посветено, санът и общественото им положение, думите „нѣе во сѣа)тѣхъ по истиннѣ“ навярно са прибавени от перото на някой от преписвачите, тъй като през 1409 г., когато Григорий Цамблак съставя и произнася словото си за Киприан, руската църква все още не е канонизирала последния за светец. Това тя прави през 1472 г.

Докато насловът може да се смята за компилация на автор и преписвач, то послесловът, по всичко изглежда, е дело на преписвач. Той гласи: „Написанъ Кипріанъ: Ѡ Кипріанѣ, по истиннѣ еси свѣтло россійскѣа землѣ. Григоріе Цамблѣа, писавѣи слов(о) сѣе на дѣгробное, бывѣи митрополѣт Кіевъ і всеа дѣржавы Литвѣскѣа.“ Основание да се разглежда цитираният послеслов като добавка към авторския текст дават следните съображения: Първо — той е прибавен след обикновения завършек „Аминь“ и има характер на приписка. Второ — сам Цамблак не би могъл да свидетелствува, че пишейки словото си за Киприан, е киевски и литовски митрополит, тъй като това не отговаря на истината. Този пост той заема официално едва през 1415 г. след решението на Новогрудокския епископски събор. Но за един преписвач е било съвсем естествено да отбележи името и високия обществен пост, който е заемал авторът, чиято творба той преписва. Още повече, че той е сметнал за редно и необходимо да засвидетелствува

и своето лично преклонение пред заслугите на Киприан за руската земя. Разбира се, дали разглежданият послеслов е налице само в този препис, т. е. дали той е прибавен от преписвача на единствения известен днес на науката препис или се е съдържал и в по-старите преписи и той просто го е преписал, могат да покажат само нови по-ранни преписи на тази забележителна Цамблакова творба, които могат да бъдат открити в бъдеще.

В показаното от Григорий Цамблак майсторство при композирането на „Похвално слово за Киприан“ могат да се доловят някои от принципите на неговия учител Евтимий Търновски за построяване, съставяне на едно литературно-художествено произведение. Преди всичко трябва да се подчертае, че пишейки похвала за Киприан, Цамблак продължава на дело Евтимиевата традиция да се пише за български светци, които са свързани с България и конкретно с Търново. Или още изборът на предмета, за който пишат, определя патриотичното звучене на творбите им. Характерно е, че Евтимий Търновски създава своите жития и похвални слова почти винаги при конкретни поводи — празници на светците, празници на храмовете, в които се пазят мощите им, повеля на владетеля и др. Той ги замисля и реализира като обществено необходими произведения и за да достигнат до една по-широка аудитория, той ги произнася лично в църква — това е най-ефикасният начин през цялото Средновековие за даване зелена улица на едно произведение. Най-значителните, народностно определени произведения на Григорий Цамблак възникват при конкретни поводи — Похвалното му слово за Евтимий Търновски възниква във връзка с канонизирането на Евтимий за светец,¹⁴ Житието на Стефан Дечански — във връзка с празника на този светец 11 ноември,¹⁵ Мъчението на Йоан Нови — по повод пренасянето на мощите му от Бялград в Сучава,¹⁶ Разказът за пренасяне мощите на Петка Търновска е написан за празника на светицата 14 октомври,¹⁷ но прекият повод ще е пренасянето на мощите ѝ от Търново във Видин и Сърбия. Възникването на Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ също трябва да се свърже с конкретен повод — тригодишнината от смъртта на Киприан. И то е произнесено устно от автора над гроба на Киприан в Успенския събор в Москва. Освен с литературната си форма то отговаря и със съдържанието си на конкретния повод и на конкретните обстоятелства, при които е произнесено. А с пицната си и изискана фраза, с образния си и цветист език, с приповдигнатия патетичен тон то отговаря и на порасналите естетически и художествени вкусове на българи и руси през XIV и XV в.

Като своя бележит учител Евтимий Търновски и Григорий Цамблак си поставя и разрешава преди всичко патриотични задачи в своите литературни творби. Както бе вече изтъкнато, ръководно начало при написване на похвалата му за Киприан е родолюбивият му стремеж да покаже на съвременниците си и бъдещите поколения забележителен образ на един именит българин, изиграл със своята реформаторска, книжовна и църковно-обществена дейност изключително важна роля в живота на русите. При рисуването на този образ той пак е верен на основните Евтимиеви принципи, начини, похвати и средства за изграждане на един литературен образ. В сравнение обаче със своя учител Цамблак засилва биографичния момент в литературната характеристика на героя си, по-ярко

¹⁴ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий Търновски от Григорий Цамблак. С., 1971, с.19.

¹⁵ Всички познати ми преписи от това житие имат наслов: „Мѣсѣца ноемвѣра 11. Житѣ и житѣство свѣтаго великомученика къ царехъ Стефана сръбскааго, нже къ Дечанхъ, списано Григорѣмъ мнѣхомъ и презентеромъ, нгѣменомъ бывшимъ тожде вѣбѣтѣмъ.“

¹⁶ П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, с.60.

¹⁷ В. Сл. Киселков. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с.249.